

WATERSTAAT EN WATERSCHAPPEN IN NOORD-GRONINGEN TUSSEN 1200 EN 1250

Kees Meinardi

In de middeleeuwen gingen de bewoners van Noord-Groningen hun land indelen en afsluiten van de zee.

Zij maakten kultuurgrond van de kwelders om hun dorpen. Veel weten we niet van die tijd en van die mensen. Echte geschreven geschiedenis begint eigenlijk in de dertiende eeuw, toen de grote kloosters tot bloei kwamen. De monniken uit die kloosters hielden soms kronieken bij.

De abten Emo en Menko van het klooster Wittewierum schreven zo'n kroniek over een groot deel van de dertiende eeuw. Daarin staat een boeiend, maar raadselachtig verhaal over een jarenlange strijd tussen twee dorpen - en later zelfs tussen Hunsingo en Fivelgo - om een eiland. Behalve dat Emo en Menko een nogal vage aanduiding van plaatsen geven, laten ze ook het motief in het duister. Latere lezers hebben zich meermalen het hoofd gebroken over de beschrijving van de twist, maar een bevredi-

De aansluiting van Helwerder Maar op het Usquerder Maar naar het oosten.

Het Helwerder Maar vanaf Helwerder Til naar het westen gezien.

gend antwoord is ook nu nog niet te geven.

Het verhaal van Emo en Menko

In 1231 kregen Uthusenses (waarschijnlijk inwoners van Uithuizen) en Ernerenses (vermoedelijk inwoners van Eenrum) onenigheid over een eiland.

De gezworenen bij de Opstalboom - een vergadering die te Aurich (Oost-Friesland) bijeenkwam en die rechtsmacht had over een groot deel van het kustgebied van de Waddenzee - hadden dit eiland aan de Uithuizers toegewezen. Heel Fivelgo koos de zijde van de Uithuizers toen de Eenrumers weigerden te gehoorzamen aan de uitspraak. De Eenrumers kregen echter hulp van de Stad-Groningers. Groningers plus Eenrumers bleken voor de Fivelgoërs te sterk te zijn in de slag op 19 juli 1231.

Emo zegt dat daarop de Eenrumers bevreemd werden; zij groeven de oude gracht van de zeer oude tweedracht door tot aan de zee.

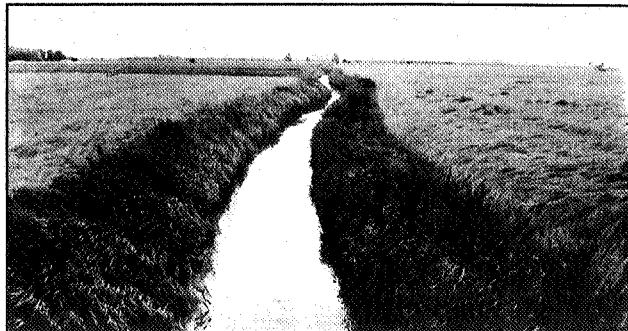
Op 7 augustus 1231 keerde de kans, de Fivelgoërs dempten de gracht, trokken erover en joegen hun tegenstanders op de vlucht. Op 10 september gingen de Eenrumers weer in de aanval. Deze keer hielpen

behalve de Groningers, ook andere inwoners van Hunsingo. Emo noemt Humsterland, Middag en de Marne. Niets kon de Eenrumers en hun bondgenoten weerhouden; ze verwoestten een aantal dorpen en ze verbrandden de kerk van Usquert. De daar ingemetselde kluizenaar kwam om.

In 1232 trokken de Hunsingoërs opnieuw Fivelgo binnen en ze verbrandden opnieuw een dorp. Later in hetzelfde jaar vielen de Hunsingoërs nog een keer Westermenden binnen; die keer werden ze echter smadelijk verslagen. Menko vertelt verder dat beide partijen in 1250 vrede sloten. De voorwaarden waren dat de Eenrumers een vierde van het eiland kregen, hoewel zij zich -zoals Menko zegt- eerst de helft wilden toeigenen. De Uithuizers kregen drievierde deel van het eiland. De zaak eindigt ermee dat Hunsingoërs en Fivelgoërs gezamenlijk de stad gingen bevechten en versloegen.

Op het eerste gezicht vallen in deze geschiedenis een aantal vraagpunten op:

1 Bedoelt Emo met de Uthusenses en de Ernerenses (of Enerenses) inderdaad inwoners van Uithuizen en Eenrum en als dat zo is, hoe is het dan te verklaren,

dat twee zo ver van elkaar gelegen dorpen ruzie krijgen om een eiland?

- 2 Lag Uithuizen in die tijd in Fivelgo en hoe liep dan wel de grens tussen Hunsingo en Fivelgo?
- 3 Wat is het eiland waarom werd gevochten en waarom was de strijd zo fel?
- 4 Welke waterloop wordt bedoeld als Emo het over de oude gracht heeft?

Haast iedereen die zijn mening over vragen heeft gegeven, is uitgegaan van een twist om het bezit van het eiland. De oplossing van het raadsel is echter dat de beide dorpen niet strijden om het eigendom van het eiland, maar om het zijlrecht.

Het eiland is een gebied waarvan de rechtstreekse uitwateringen naar zee dicht slibden en dat nu in 1231 de keus heeft om te wateren door de zijl (uitwateringssluis) van het waterschap Uithuizen of door de zijl van het waterschap Eenrum. Gezien het kanalenstelsel in Noord-Groningen is het aannemelijk dat beide dorpen eens een zijl op het buitenwater hebben gehad; waarvan de afwateringsgebieden bijna of helemaal aan elkaar grensden.

Het Rasquerder Maar ten zuiden van Warffum.

In de dertiende eeuw bestonden de grote waterschappen - Winsumer en Schaphalster Zijlvest en het Zijlvest van de Drie Delfzijlen - nog niet, maar vermoedelijk al wel de kleinere waaruit ze zijn opgebouwd.

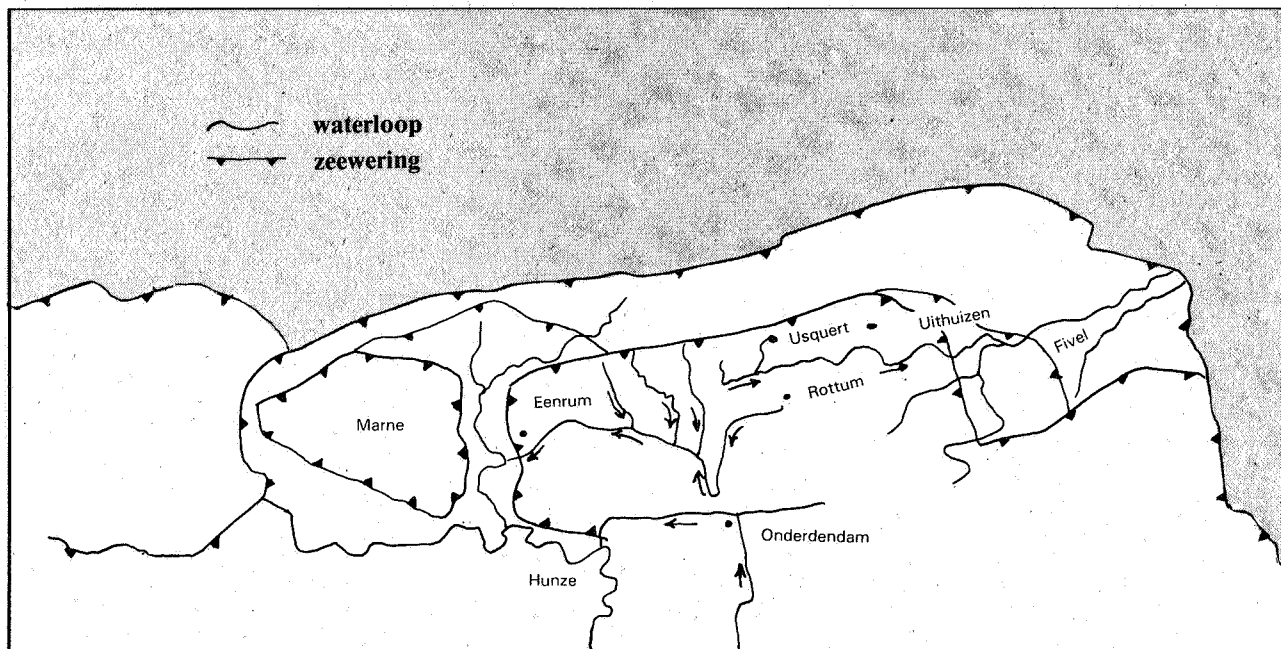
Deze kleinere eenheden noemde men in Groningen schepperijen. In het begin toen men nog niet al het tussengelegen land had ontgonnen, lagen deze schepperijen als eilanden naast elkaar. Daarom heeft Emo met het eiland zeer waarschijnlijk een schepperij tussen Eenrum en Uithuizen bedoeld en dan met name de schepperij Warffum (met uitzondering van het onderdeel Menkeweer). De waterloop Oude Delte deelt de schepperij Warffum ongeveer in 2 helften en moet daarom vrijwel zeker de oude gracht zijn waarover Emo spreekt. De naam Delte of Delft betekent trouwens ook gegraven kanaal (gracht).

Met de hier gegeven uitleg van de tekst wordt duidelijk waarom de strijd zo fel was en trouwens ook waarom dorpen strijd voerden en niet individuen. Nog te ontginnen land was waarschijnlijk in de dertiende eeuw overvloedig aanwezig en nauwelijks de moeite waard om voor te vechten; verder lag de aanspraak op nieuw

land waarschijnlijk bij individuele landeigenaren (volgens het recht van opstrek) en niet bij de gemeenschap. De zorg voor de waterstaat hoorde wel bij de gemeenschap en was bovendien een zaak van levensbelang.

Tenslotte verdwijnt ook de moeilijkheid over de begrenzingen van Hunsingo en Fivelgo als we die gebieden niet opvatten als bestuurskundige eenheden met vaste grenzen, maar als afwaterings-eenheden. Fivelgo en Hunsingo zijn dan de delen van het Groninger kleigebied die respectievelijk op de Fivel en op de Hunze afwaterden. Zo was het vroeger en zo is het nu nog, behalve dat de taak van de Fivel al vroeg is overgenomen door het Damsterdiep en die van de Hunze door het Reitdiep. Het is zeker, dat de schepperij Uithuizen in de 13e eeuw nog op de Fivelboezem loosde. Pas in 1454 wordt deze schepperij ingelaten in het Winsumer en Schaphalster Zijlvest en gaat dan tot Hunsingo behoren. In de dertiende eeuw lagen dus zowel Uithuizen als Usquert nog in Fivelgo. In deze zin had de stad Groningen weinig met de strijd te maken; de stad ligt noch in Hunsingo, noch in

Fivelgo. De voorgaande redenering wint nog aan kracht als we in detail de situatie in de afzonderlijke gebieden bekijken.

De schepperij Warffum (= het eiland)

De schepperij Warffum besloeg de gehele gemeente Warffum, een deel van de gemeente Bedum en een deel van de gemeente Usquert, waarbij de noordgrens lag bij de toenmalige kustlijn van de Waddenzee (dus niet noordelijker dan de Olddijk). De oostgrens was de weg van Usquert naar Kantens.

Kooper (1939) vermeldt, *dat de schepperij verdeeld was in vijf zogenaamde zijkeden, waarvan het zuidelijke Menkeweer buiten*

beschouwing kan blijven. De noordelijke waren de Usquerder Wester-eed en drie niet nader aangeduide eden. De drie niet benoemde waren waarschijnlijk een Wadwerder eed, een zijk-eed oostelijk van Warffum (Oostervalge, Warffumerklooster) en een zijleed westelijk van Warffum (Westervalge en Breede).

In oude tijden loosde het noordelijk deel van de schepperij Warffum ongetwijfeld via een eigen zijk rechtstreeks naar zee; de zuid-noord richting van de tochtsloten in dit gebied wijzen daar duidelijk op. Het in onbruik raken van een zijk door dichtslibbing kwam veel voor langs de Noordkust van Groningen. De

door Emo vertelde geschiedenis maakt aannemelijk dat de schepperij Warffum deze zijlen op het noorden na 1200 definitief moest opgeven.

De Eenrumers probeerden de natuur terug te draaien toen zij de oude gracht (= (= Oude Delte) weer opgroeven. Ze deden het waarschijnlijk niet om een verdedigingsgracht aan te leggen, maar om het gebied opnieuw op zee te laten afwateren. Op deze manier zou inderdaad tenminste de helft van het omstreken eiland Hunsingo blijven behoren. Deze opzet mislukte echter om dezelfde reden die het ook tegenwoordig nog moeilijk maakt om een kunstmatige uitgang naar zee voor dichtslibben te behoeden.

Bij de vrede in 1250 moet het eiland toch afwateren "om de zuid" via Uithuizen en Eenrum. De Uithuizers krijgen drie van de vier delen en dit moeten zijn geweest: Usquerder Wester-eed, Wadwerd en Oostervalge. Slechts de zijk-eed Wester- valge-Brede (het vierde deel) gaat via Eenrum afwateren. Het aardige is, dat we de uitkomst van de verdeling in 1250 zelfs nu nog in het terrein (of op kaarten) terug kunnen vinden.

Het vroegere afvoerstelsel van de schepperij Uithuizen bestond uit de vrijwel kaarsrechte waterloop die in het verlengde van Meedster Maar - Oude Maar ligt en die gevormd wordt door Helwerder Maar, gedeelte Usquerder Maar, gedeelte Oude Delte (of eigenlijk de verbinding tussen Oude Delte en Usquerder Maar). Slechts drie watergangen sluiten vanuit het noorden aan op het laatste stuk van dit kanaal (wat er ook op wijst dat het noordelijke gebied vroeger naar het noorden afwaterde). Deze watergangen zijn het Usquerder Maar voor de afwatering van Usquerder Wester-eed, de Tjuchem Tocht voor de afwatering van Wadwerder Eed en de Oude Delte voor de afwatering van Oostervalge en via de Lange Tocht eveneens van Wadwerder Eed (westzijde). Uit alles blijkt dat de drie aan Uithuizen toegewezen delen inderdaad enige tijd via het Meedster Maar hun water naar zee hebben geloosd.

Voor de realisering van de afwatering van het vierde deel naar de schepperij Eenrum is een aansluiting gemaakt van de Oude Weer en van het Warffumer Maar op het Rasquerder Maar. Voor deze aansluiting heeft men waarschijnlijk de evenwijdig aan elkaar lopende zuidelijke delen van Oude Weer en Warffumer Maar moeten graven. Naast deze twee kanalen ligt nog

een derde evenwijdig kanaal, dat is de Delte vanaf de aansluiting van het Koks Maar naar het zuiden. Gezien de situatie lijkt het redelijk om aan te nemen dat dit kanaal in dezelfde tijd-omstreeks 1250 is gegraven. Rottum kon via dit kanaal weer naar het westen afwateren, na dit waarschijnlijk vroeger al eens op de Oude Delte te hebben gedaan.

Een laatste vraag over het omstreden eiland is waar de noordgrens lag in het begin van de dertiende eeuw. Er zijn een aantal mogelijke belopen van de dijk, die in die tijd de zeekering was. De Olddijk komt echter het meest in aanmerking. De meeste van de watergangen die het water van de schepperij Warffum afvoerden hebben ten noorden van de Olddijk een vervolg in de vorm van kromme sloten. Dit betekent dat zij na aanleg van de Olddijk nog een tijdlang via zijlen in deze dijk naar het noorden hebben afge-waterd; de kromme sloten moeten gezien worden als afvoergeulen in de kwelder ten noorden van de Olddijk. Toen het af te voeren water in 1250 naar het zuiden ging moet de Olddijk ten noorden van de schepperij Warffum er dus al gelegen hebben.

De schepperij Uithuizen

De zijl van de schepperij Uithuizen waarop het eiland zou afwateren, zal ten zuidoosten van het dorp Uithuizen hebben gelegen. Immers het dorp Oldenzijl, met een kerk uit het begin van de dertiende eeuw, dankt zijn naam en waarschijnlijk ook zijn bestaan aan een zijl, die niet anders dan in het Meedster Maar kan hebben gelegen. Deze oude zijl heeft vermoedelijk gelegen in de dijk tussen de dorpen Uithuizen en Oldenzijl. Ten tijde van de twist zullen er echter waarschijnlijk al een nieuwere dijk en zijl

hebben gelegen; het dorp Uithuizermeeden heeft een kerk die uit ongeveer 1250 dateert. Deze kerk ligt bijzonder excentrisch ten westen van het huidige dorp en zal daarom misschien niet ver van de toenmalige buitendijk gebouwd zijn. Hieruit volgt met redelijke zekerheid dat de zeewering tijdens de twist ongeveer het beloop van de huidige weg tussen Uithuizermeeden en Oldenzijl volgde en dat de buitenzijl bij de brug over het Meedster Maar (de Papentil) lag.

Het is merkwaardig dat Emo de schepperij Zandeweer niet noemt, hoewel die toch een gemeenschappelijk belang met Uithuizen moet hebben gehad bij de zijl in het Meedster Maar. Het Meedster Maar vormt namelijk de grens tussen beide schepperijen. Misschien moeten we hieruit konkluderen dat Uithuizen de zijl heeft aangelegd en daarna ook beheerde. De reden zou kunnen zijn dat de Uithuizers veruit de grootste winst aan bedijkt land behaalden bij de aanleg van zijl en dijk.

De dijk die door Uithuizermeeden liep en verder langs de Oldenzijlster weg, had een logisch vervolg naar het zuiden in de dijk die langs de Dijkumerweg heeft gelegen. In feite buigt de Uithuizerdijk zelfs wat terug naar het westen om aan te kunnen sluiten. Hieruit mogen we afleiden dat de Dijkumerdijk al bestond en ook de zeewering vormde tijdens de aanleg van de Uithuizerdijk voor 1250. Zijlen, zoals die in het Meedster Maar nodig waren, kon men vermoedelijk pas maken rond 1200 en we mogen daarom redelijkerwijs aannemen dat beide dijken de zeedijk vormden in het begin van de dertiende eeuw. Oosternieland was toen nog niet ingedijkt.

De omgeving van Onderdendam

De streek rond Bedum is waarschijnlijk een van de eerst ontgonnen gebieden in de

provincie. Het verkavelingsblok ten oosten van het Boterdiep reikt zelfs tot voorbij Onderdendam en wordt doorsneden door het kanaal Middelstum-Winum (de Delf). Nergens anders loopt dit oude kanaal door een blijkbaar nog oudere verkaveling.

De schepperij Eenrum

In de eerste fase van de strijd om het eiland, wanneer heel Fivelgo al de Uithuizers helpt, staan de Eenrumers er nog alleen voor, behalve dan dat ze de machtige steun van Groningen krijgen. We kunnen hieruit de konklusie trekken dat de noordelijke loop van de Hunze (Kromme Raken, Pieterbuuster Maar, Westernielandse Maar) in die tijd nog onbelemmerd naar zee stroomde. Er waren geen dijken of zijlen op zijn weg. Immers elke zijl in de Hunze zou automatisch de buitenzijl zijn, maar tegelijkertijd ook een gemeenschappelijke zaak voor Eenrum en de Marne. Pas later gaan de inwoners van de Marne zich met de strijd bemoeien en dan tegelijk met andere delen van Hunsingo, die ook niet direkt bij de zaak betrokken zijn.

Het is aannemelijk, dat het afvoerstelsel van de schepperij (het waterschap) Eenrum bestond uit: Zuidelijk deel Warffumer Maar - Rasquerder Maar - Kanaal Baflo tot Lutke Saaksum - Baaiemer Maar. De ouderdom van het eerste stuk tot Rasquert is te herkennen aan zijn kromme loop, die de invloed van het getij verraadt. Het Rasquerder Maar buigt naar het westen af, alsof oostelijker monden dichtgeslibt en verlaten zijn. Waarschijnlijk heeft men toen ook de laatste natuurlijke monding (Andelster Maar?) verstopt raakte, een verbinding gemaakt met het Baaiemer Maar; het gebied ging daardoor op de Hunze lozen. In dit laatste Maar moet dus de zijl hebben gelegen

waardoor het betwiste eiland eventueel kon lozen (en in 1250 ook gedeeltelijk ging lozen). Waar lag deze zijl en in welke dijk?

Het lijkt mij, dat de zeedijk rond Eenrum ten tijde van de twist vanaf Mensingeweer, westelijk van Eenrum liep tot de boerderij Den Oever, daar omhoog naar het oosten en dan ten noorden van Saaksumhuizen aansloot op de Olddijk bij Den Andel. Zoals eerder is beredeneerd lag de Olddijk al tijdens de twist aan de noordgrens van de schepperij Warffum; de dijk rond Eenrum is de logische voortzetting van deze dijk in westelijke richting.

Noord-Groningen in het begin van de dertiende eeuw.

Bij een uitleg van de tekst van Emo en Menko is het mogelijk om de situatie in het midden van de dertiende eeuw voor een groot gebied gedetailleerd te beschrijven. De eerste helft van de dertiende eeuw was een tussenstadium in de ontwikkeling van het zeekele gebied van Noord-Groningen. De tijd waarin iedere terp of ieder dorp geheel zelfstandig was op waterstaatsgebied en als een eiland in de nog niet ontgonnen kwelder lag, is voorbij. Grote aaneengesloten gebieden zijn al omgeven door een ringdijk; alleen de belangrijkste zeeboezems zijn nog niet ingedijkt. De Fivelboezem behoorde nog grotendeels tot de Waddenzee en ook de Hunze stond nog in open verbinding met de zee. Niet lang na de twist zullen opnieuw grote stukken kwelder worden bedijkt en ontstaan de grote waterschappen zoals Winsumer-en Schaphalster Zijlvest, Schouwerzijlvest en het Zijlvest van de drie Delfzijlen.

Orde in de samenleving

De inwoners van Uithuizen en Eenrum

hadden zich blijkbaar in het begin van de dertiende eeuw al georganiseerd in waterschappen, die de afwatering van grote gebieden verzorgden. Bij onenigheid over het eiland vroeg men eerst een uitspraak van de gezworenen bij de Opstalboom. Toen de uitspraak van dit hoge rechtskollege niet werd gehoorzaamd ondersteunden de Fivelgoërs om wille van het recht de Uithuizers; het is tenminste moeilijk in te zien welk materieel voordeel zij bij de strijd hadden. Hoewel de strijd lang duurde, wist men uiteindelijk toch vrede te sluiten en een regeling te treffen. Gezien de situatie lijken de voorwaarden van de vrede heel redelijk te zijn geweest. Ook maatschappelijk verkeerde Noord-Groningen in een overgang. Emo en Menko noemen in hun verhaal wel dorpen, maar nauwelijks individuen. Dit betekent waarschijnlijk dat in de dorpen nog geen uitgesproken hoofdelingen (borgheren) heersten. Ook de kloosters - die weinig later zo'n belangrijke rol in de waterschappen zouden spelen - waren niet bij de strijd betrokken, behalve dan als toeschouwers.

Literatuur

- Emo en Menko*, kroniek van de abdijs Bloemhof te Wittewierum, vertaald door W. Zuidema en J. Douma, Gronigen 1974.
Formsmo W.J., (1966), De oorlog tussen de Erenerses en de Uthusense in de dertiende eeuw, Groningse Volks Almanak.
Kooper J. (1939), Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen, Groningen.
Kloppenburg D. (1942), Een merkwaardige oorkonde betreffende Hunzego in de dertiende eeuw, Tijdschrift Kon. Ned. Aard. Gen.
Van Veen J. (1930), De Fivel en hare verzanding, Tijdschrift Kon. Ned. Aard. Gen.

Ir. K. Meinardi is als hydroloog werkzaam bij het Rijks Instituut voor Drinkwatervoorziening.